

verhaal van Heiligerlee wel gesproken wordt van het sneuvelen van de Spaanse stadhouder Arenberg, maar niet van 'Graaf Adolf is gebleven, in Vriesland in den slag' (42).

Lezing van beide boeken kan de lezer doen begrijpen, waarom in Friesland bij verkiezingen het opkomstpercentage veel hoger ligt dan het landelijk percentage. Een provincie waar met zoveel inzet de regionale geschiedschrijving wordt bedreven, moet bij haar bewoners wel een sterke maatschappelijke betrokkenheid kunnen vasthouden.

G. R. Zondergeld

MIDDELEEUWEN

J. M. F. Willemsen, *Kinder delijl. Middeleeuws speelgoed in de Nederlanden* (Dissertatie Nijmegen, 1998, Nijmegen kunsthistorische studies VI; Nijmegen: Uitgeverij KU Nijmegen, Stichting Nijmeegse kunsthistorische studies, Kunsthistorisch instituut KU Nijmegen, 1998, 413 blz., ISBN 90 5710 0614).

In dit proefschrift van een Nijmeegse kunsthistorica wordt door middel van interdisciplinair onderzoek naar kinderspeelgoed in de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden gestreefd naar een betere kijk op de positie van kinderen in dit gebied in de Middeleeuwen. Het onderzoek is interdisciplinair van aanpak: kunsthistorisch, archeologisch en in mindere mate literatuur-historisch, in die zin dat het materiaal zowel is gezocht in de beeldende kunsten als in bodemvondsten, en is vergeleken met schriftelijke teksten uit de onderzochte periode — globaal de twaalfde tot en met de zestiende eeuw, maar met nadruk op de veertiende en vijftiende eeuw. Dat is nogal een ambitieus streven, maar gezegd moet worden dat de jonge doctor erin geslaagd is om de lezer een beeld te geven van de laatmiddeleeuwse kindertijd in onze streken als een levensperiode van spel en speelgoed en betrekkelijke onbezorgdheid. Speelgoed was blijkens de overvloed aan bodemvondsten overal en in alle milieus aanwezig en werd blijkens de vele afbeeldingen in marges van getijdenboeken en andere geïllustreerde manuscripten als duidelijk symbool van de kindertijd herkend: vooral in de vorm van tollen, stokpaarden en molentjes.

Deze conclusie stond niet van te voren vast, want in feite was er nooit onderzoek gedaan naar middeleeuws speelgoed en moest de auteur haar weg zelf zoeken temidden van bergen onooglijk afval uit beerputten en andere archeologische contexten, en in hedendaagse literatuur die soms wel het middeleeuwse kind tot onderwerp had, maar dan in de zin van Ariès, *L'enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime* uit 1960, die op grond van vooral juridische bronnen het bestaan van een eigenlijke kindertijd ontkende. Anderen hadden dat inmiddels bestreden, maar niemand probeerde onbevangen naar kinderen te kijken, zoals ze door middeleeuwers werden afgebeeld en beschreven. Daarom begint dit boek met een schets van het leven van een middeleeuws kind tussen de volwassenen, waarbij als schriftelijke bron vooral mirakelboeken zijn gebruikt. Uit de vele wonderverhalen van kinderen die bijna waren verongelukt, bijvoorbeeld door bij hun spel in een sloot te vallen, en door tussenkomst van een heilige werden gered, blijkt niet alleen de bezorgdheid van de ouders, maar ook de speelsheid van de kinderen als telkens terugkerend motief.

Verder wordt in dit hoofdstuk ook aandacht besteed aan kinderkleding en andere aspecten van de materiële cultuur en wordt een definitie gegeven van kinderspeelgoed: 'Met kinderspeel-

goed wordt hier alles bedoeld dat is gemaakt voor kinderen om mee te spelen' (29). Deze definitie sluit speelgoed voor volwassenen uit (bijvoorbeeld schaakstukken) en ook voorwerpen waarvan niet is uit te maken of ze door kinderen dan wel volwassenen werden gebruikt, zoals ballen en fluitjes; alleen als aan de maat is te zien dat het voor een kind bedoeld moet zijn geweest, zoals een kinderschaats, telt het mee. Verder vallen ook alle dingen af waarmee kinderen gespeeld kunnen hebben zonder dat ze daarvoor waren bedoeld, zoals oude lappen en stukken hout, en ook zeepsop (voor bellenblaas) en sneeuw (voor sneeuwballen en -poppen). Kinder-speelgoed volgens deze 'harde' definitie dekt dus maar een deel van het kinderspel en omvat ook maar een deel van al het gevonden en afgebeelde speelgoed.

Toch wil de auteur een beeld geven van de hele speelcultuur van middeleeuwse kinderen, en daarom heeft ze deze 'harde' definitie in het tweede hoofdstuk 'uitgebreid tot een overzicht van alles waarmee gespeeld werd' (60). In het 'encyclopedisch overzicht' van dit hoofdstuk figureren dan ook zowel ballen (2.1) en bellenblaas (2.2) als fluitjes (2.10) en sneeuwballen (2.28). De daar behandelde voorwerpen zijn archeologisch teruggevonden en/of afgebeeld in de marges van gebedenboeken, op panelen van altaarstukken en op prenten van de levensstijlperken van de mens. Voor een groot deel zijn ze opgenomen in de bijlagen A en B, respectievelijk 'Catalogus van afgebeeld speelgoed' (327-351) en 'Catalogus van opgegraven speelgoed' (353-406).

In de hoofdstukken drie en vier wordt nader ingegaan op de moderne stadsarcheologie, waarbij vondsten uit afvalputten, gedempte grachten en ophogingslagen centraal staan, en op de soorten van beeldmateriaal waaruit kunsthistorici hun conclusies trekken. Een onderzoek als het onderhavige zou enige decennia geleden niet gedaan kunnen zijn, omdat veel van het archeologische materiaal toen nog niet was gevonden en zeker niet als speelgoed herkend, en omdat het oog van de kunsthistorici nog niet was gericht op kinderspel als afzonderlijk onderwerp. De interdisciplinaire aanpak heeft hier duidelijk vruchten afgeworpen.

Zoals begrijpelijk, dekken de verschillende overzichten elkaar niet precies, want niet alles wat is opgegraven, is ook afgebeeld en andersom: zo zijn hoepels en stelten niet in de bodem gevonden, maar wel afgebeeld, terwijl allerlei soorten van 'poppegoed', dat wil zeggen miniatuur-voorwerpen voor een poppenhuishouding, wel zijn opgegraven maar niet in die functie afgebeeld. Maar door de verschillende definities van speelgoed in de eerste twee hoofdstukken raakt de lezer wel eens de systematiek kwijt, temeer als de schrijfster op bladzijde 30 meedeelt dat materiaal zoals ballen, snorrebotten en fluitjes, die niet exclusief aan kinderen zijn toe te wijzen, wel 'binnen de speelcultuur maar buiten de inventarisatie van kinderspeelgoed' vallen. Toch vinden we ze alledrie in hoofdstuk 2 behandeld: ballen als 2.1, snorrebotten ('een klein instrument van been om geluid te maken', bladzijde 112) als 2.29, en fluitjes als 2.10. Fluitjes staan bovendien in bijlage B genoemd op bladzijde 362-363 onder nummers B23, B24 en B25. Helemaal consequent hanteert de schrijfster haar definities dus niet.

Ondertussen krijgen we wel een beeld van de kinderlijke speelcultuur in de middeleeuwse Nederlanden en ook van de volwassen zorg daarvoor; want het meeste speelgoed werd door ouders of opvoeders gekocht of gemaakt voor dat doel. Opvallend is dan ook, hoewel niet door de schrijfster speciaal opgemerkt, dat in de zestiende-eeuwse beerput van een vondelingenhuis in Delft maar zo weinig speelgoed is aangetroffen: drie tollen, een koot en een kolfslof (170). Is dit indirect een bewijs voor de stelling dat kinderen van hun ouders volop de gelegenheid kregen tot spelen? Vondelingen zonder ouders misten die zorgzame toegeeflijkheid.

J. G. Kruisheer, *Het ontstaan van de dertiende-eeuwse Zeeuwse landkeuren. Met een teksteditie van de keur van Floris de Voogd (1256) en van de keur van graaf Floris V (1290)* (Middeleeuwse studies en bronnen LXIII; Hilversum: Verloren, 1998, 218 blz., f46,28, ISBN 90 6550 036 7).

De ontstaansgeschiedenis van de twee dertiende-eeuwse Zeeuwse landkeuren, door Kruisheer in de delen III en IV van het *Oorkondenboek van Holland en Zeeland* uitgegeven, is interessant genoeg om er meer aandacht voor te vragen dan in een kopnoot bij hun druk mogelijk is. Dat gebeurt in bovengenoemde publicatie. De behandelde teksten zijn hierin met de volledige tekstkritische annotatie die ook in het *Oorkondenboek van Holland en Zeeland* te vinden is opgenomen, nu overzichtelijk samengebracht (83-194). Van de keur van Floris de Voogd — van 1256 tot 1258 regent van Holland voor zijn minderjarige neef — hebben we hier achtereenvolgens de Nederlandse en de Latijnse tekst plus de jongere Franse vertaling, van de keur van Floris V, in 1290 onder druk tot stand gekomen, de ontwerp tekst en de uitgevaardigde versie naast elkaar afgedrukt.

In zijn inleiding zet Kruisheer uiteen hoe nuttig het bleek de teksten aan een nieuw onderzoek te onderwerpen. Eerdere onderzoekers trokken ten aanzien van de ontstaansgeschiedenis op grond van een beperkt materiaal betwistbare conclusies. Kruisheer was in een positie waarin hij alle beschikbare afschriften van beide, niet in origineel bewaard gebleven, documenten kon analyseren en vergelijken en hun zodoende de hun toekomende plaats in de tekstoverlevering kon toewijzen.

Uit contemporaine bronnen is bekend dat de keur van Floris de Voogd door oudere landrechten was voorafgegaan, laatstelijk in 1227. De bestaande veronderstelling dat de in 1256 uitgevaardigde Latijnse tekst de oorspronkelijke versie vormde en de eveneens overgeleverde Nederlandse versie daarvan een vertaling was, bleek bij nader onderzoek onjuist: de Nederlandse is duidelijk primair, de Latijnse ten behoeve van de officiële uitvaardiging tot stand gebracht door een vertaler die in het Zeeuwse recht niet doorkneed was en in sommige gevallen (zie bladzijde 12 noot 12) zinnige regels uit de Nederlandse tekst tot onbegrijpelijke en averechte bepalingen verhaspelde. Ook de nauwe overeenkomst in woordkeus van de Nederlandse versie met die van soortgelijke artikelen in Zeeuwse stadkeuren van omstreeks 1250 toont dat deze versie niet via een Latijns voorbeeld tot stand is gekomen.

De varianten die de verschillende Nederlandse afschriften van het document vertonen, verklaart Kruisheer met een aantrekkelijke hypothese: het Nederlandse stuk was een ontwerp, resultaat van overleg tussen de Zeeuwse ambachtsheren Bewesterschelde onderling en vervolgens tussen hen en vertegenwoordigers van de grafelijkheid en tijdens die overleggingen van glossen voorzien. Dit ontwerp werd na de uitvaardiging van de keur als voorbeeld (legger) gebruikt door latere afschrijvers die soms bewoordingen van de glossen, soms van het oorspronkelijke ontwerp overnamen. Het eerste deel van het ontwerp moet ontleend zijn aan de keur van 1227 en nog oudere bepalingen uit het einde van de twaalfde eeuw, terwijl het tweede gedeelte uit een wat rommelige collectie bepalingen bestaat die, naar Kruisheer aannemelijk maakt, al vrij vroeg tot een systematischer geheel werden gerangschikt.

Voor het onderzoek naar de landkeur van Floris V uit 1290 waren uiteraard de omstandigheden waarin die tot stand kwam van grote invloed: de breuk van Floris met zijn leenheer Gwyde van Vlaanderen, de steun welke Gwyde de ontevreden adel Bewesterschelde toezegde om in een nieuwe landkeur belangrijke wijzigingen in het bestuursstelsel vast te leggen, de dwangpositie waarin Floris geraakte toen hij in 1290 bij Biervliet gevangen werd genomen en de wensen van de Zeeuwse adel moest inwilligen. Van de in een Vlaamse en een Zeeuwse commissie voorbereide keur bestaan twee versies. De lange blijkt het resultaat van een inpassing van de Vlaamse voorstellen in een goeddeels op de keur van 1256 en 'aangroeijsels' daaraan gebaseerde